

Milyen az idő?

(Három leleplezés)

(*Onnan ide*) Nem igaz, amit abban az írásban, a befejező rész utolsó mondatában írtam.*

Ha akad olvasó, akit kellőképpen kíváncsivá tett ez a ki-jelentés, ráadásul elegendő elszántság is van benne ahhoz, hogy, pontos ismereteket nyerjen arról, valójában mi is történt abban az utolsó mondatban, vagy ellenőrizni akarja saját emlékezetét, bizonyosságot szerezni arról, ami elmúlt már, vagyis ha úgy dönt, visszalép valamennyit az időben – akkor könnyen meggyőződhet róla, hogy nem tévedett. Ahhoz a bizonyos mondathoz építőkövekül valóban az alábbi szavakat használtam fel, ábécérendben: *a, amit, az* (három helyen), *ezekig, gondolok, és, hatalmáról, idézetekig, idő, költészet, tart.* Egyetlen olyan szó sem szerepel közöttük,

* A szöveg, amire itt utalás történt, a *Nappali ház* 1990/3-as számában *Változatok az operára, opusszám kettő* címmel jelent meg. Az is, ez is olvasható lesz a Hévizi Ottóval közösen írt *Szilénosz-gyakorlatok* című kötetben, mely 1991-ben lát napvilágot a Széphalom Könyvműhely jóvoltából. Ott csak lapozni kell majd, itt több a teendő. Cs. I.

amiben lenne valami rendkívüli, meglepő, különös vagy önmagán túlmutató; egyetlen ott szereplő szó sem „hazudik”, miközben, tudjuk, a nyelvben vannak szavak, amiket az elméletileg nem igazolható, de ettől még létező univerzális szóhasználat – talán méltánytalanul – a hamisság színében tüntet fel. A fenti szavak nem ilyenek: mindegyiküknek megvan a maga igazsága, mindegyikük őrzi eredendő ártatlanságát, nem koptak el és nem is csillognak feltűnő fénnel, nem változtatta el őket sem a közhasználat, sem az a mód, ahogyan én vettem birtokba őket. Legfeljebb a „költészet hatalma” lehet a többinél ismerősebb és ezért hangsúlyosabb összetétel.

Ha így van, nem véletlenül van így.

A mondat egészével mégis az történt, ami a hasonlóképpen közömbösnek (használhatónak és fénytelennek) tartott szavakból összeállított mondatokkal oly gyakran előfordul: a benne szereplő elemek összjátéka, rendje azzal a következménnyel jár, hogy egésze végül is nem felel meg a valóságnak. De nem önmagában vett értelmével vagy a magasabb rendű jelentésével van a baj még ebben a formájában, ebben a szórendben sem. Nem-igazsága kizárólag rajtam áll, aki a mondatot leírta, és az időn, amely számomra mondatba foglalhatónak tűnt, ténynek látszott, melyről lehetséges a kijelentés – legvégül pedig újra megragadhatatlannak bizonyult.

Akár el is tekinthetünk a költészettől:

A mondat az enyém – és csak egyetlen dolog ragadhatja ki a kezemből, az idő hatalma.

Arnold Schoenberg egyik levelében védelmébe veszi képzelőerejét, és így ír: „...fantáziám én magam vagyok, hisz én magam is csak e fantázia teremtménye vagyok.” Mértékletes parafrázissal ugyanez így szól: mondataim én magam vagyok, hisz én magam is csak a mondataim teremtménye vagyok. Ne riasszon el senkit a látszólag mást bizonyító be-

ismerés, hogy nem igaz a mondat. *Tudom* ugyanis, hogy sem az idő, sem a költészet hatalmáról nem *annyit* gondolok. Nem azokig az idézetekig tart, amit vélhetek az idő hatalmáról. Egyetlen pillantást vessünk mégis Schoenbergre: vajon létezik-e olyan beszéd, amelyik át tudná lépni önnön határait? A válasz egyszerű: nincs ilyen. A világ nem elbeszélhető ugyan, a róla való beszéd azonban mindig eljut saját határaiig, és ez elég, hiszen ez a lényege, amely nem engedi, hogy ennél többel, vagy ennél kevesebbrel érje be. Az előző írásnak, amelynek utolsó állításaként szerepelt az ominózus mondat, ez jelezte a határát. Az idő éppen abban segít, hogy felismerjem, énem határai nem az írásom határaival esnek egybe – de formát kell adnom neki, mivelhogy fantáziám teremtménye *ő is*, le kell zárnom, el kell helyeznem a világban – és ha jóval messzebb terjed is az, amit gondolok az idő hatalmáról, valahol be kell fejeznem a róla való elmélkedést. Az a bizonyos mondat tehát nem igaz, azt a jogomat viszont jelzi, hogy ami kétségtelenül megvolt akkor – és ez a kinyilvánított jog látszik belőle a legmaradandóbbnak, az idővel szemben a leginkább ellenállóképesebbnek –, hogy amikor leírtam, annyit lássak be az idő hatalmából, amennyit beláttam; és az az ugyancsak vitathatatlan jog van benne, hogy akkor ennyi belátáshoz volt kedvem-tehetségem. A jelentéktelennek tűnő probléma e szofisztika segítségével azonnal metafizikai köntösben lép elénk: ha azt mondom, a mondat nem *igaz*, akkor meg kell válaszolnom a kérdést: az idő hatalmasságával és végtelenségével, vagy saját kicsinységemmel és végelességemmel szándékozom-e számot vetni?

Mert az idő nagyságához képest valóban csak gyakorlatias és kisszerű tévedésnek tűnik – aminek jelentőségét az eddig kifejtett belátásom tovább csökkenti –, hogy így fogalmaztam. E hibának, ha úgy vesszük, ésszerű magyarázata is van: annak, hogy a mondatot így írtam le, bizonyára az volt az oka, hogy *akkor* nem számoltam azzal, aminek *most*

a tudatában vagyok: az idő valóságával; hogy nem mértem fel igazi hatalmának a természetét, ami percről percre rám cáfol és kétségek között hagy azóta is.

Akkor, most.

Akkor, nem most.

Nem akkor, nem most.

Nem akkor, most.

Ami az alábbiakban következik, azt próbálja kiigazítani, ami ott elhamarkodottnak tűnhet – pótlás, részben folytatásként a korábban elkezdetteknek, részben új próbálkozásoként, ám bevallottan nem a metafizikai értelmű idő kísértésének jegyében. *A metafizikai időről semmit nem tudok.* Nincsen tehát válasz a kérdésre, hogy én, aki leírom a mondatot, illetve az idő, a mondat tulajdonképpeni tárgya az előbbrevaló-e; illetve a válasz rá ez.

Az idő milyenségéről folytatott diskurzust – ami tárgya miatt egyébiránt beláthatatlan, és még a legteljesebb nekirusgazzkodások is csupán a töredékesség benyomását hagyják a szemlélőben, legyen szó létről, hírnévről vagy bármi másról –, a kísérletet, a „visszalapozást” hadd kezdjem egy dátummal, egy pontosan meghatározható nappal, amely az idő teltével-múltával tulajdonképpen véletlenül lett előttem otthonossá. Egy nappal, amelyből első pillantásra oly sok vesz körül bennünket, hogy aztán kiderüljön: mégis más, mégis közelebb került hozzánk, mint az év többi napja.

(Ulysses-nap) Rajongásomba, jól emlékszem, a kezdetektől fogva vegyült egy pontosan megfogalmazható apróság, ami érezhetően zavart, s így azonnal nagyra is növekedett. A zavar oka az a felismerés volt, hogy az *Ulysses*t nem a félreértés, hanem inkább a leegyszerűsítő felületesség fogja körül. Nem a könnyű és nehéz irodalomról szóló, évtizedek óta tartó polémiára gondolok, bár tény – Szerb Antal vi-

lágirodalomtörténetének az **Ulysses**re vonatkozó gunyoros passzusát tiszteletben tartva – , hogy a leegyszerűsítő felületesség áldatlan hatását e tekintetben is kifejtette, nem abban a nagyságrendben ugyan, amiről alább szó lesz – de ez a felületesség a könnyű és a nehéz különválasztásának értelmében is ott bujkált az **Ulysses** mögött. Ha lehet, a kézzel-fogható idegenkedés, ami a regényt fél évszázaddal megjelenése után még mindig körbeölelte, és ami akkor, megjelenésekor talán érthető volt, később egyre kevésbé megmagyarázható, meg is könnyítette a dolgomat: az **Ulysses** „nehézsége” ellenére okozott kellemes csalódást, éppen váratlan könnyűségével, világosságával, átjárható rendetlenségével, amely tüstént egy magasabb rend, egy befogható és megérthető világ képében mutatkozott, a vezérlő kalauzok útmutatása nélkül is, mely műfajt szövevényes utalásaival éppen ez a regény honosította meg és terjesztette el. A „nehéz olvasmány” számomra nem igazolódott aurája miatt szerettem meg nagyon, mint annyi más irodalmi alkotást. Ezen túl azonban volt valami hamis a közvetlennek igazán nem nevezhető fogadtatásban, ami az időhöz, az **Ulysses** „egyetlen napjához” kapcsolódott. A látványosan kicsire zsugorított tárgy (egyetlen nap története) és az ehhez képest hatalmasra kiterjesztett ábrázolás (a többszáz oldalas vas-kos regény) összefüggése természetesen vitán felül áll, az észrevétel igazsága egyáltalán nem vonható kétségbe. A tárgy és az ábrázolás egymáshoz való viszonya egy pontosan körülírható regénytörténeti alakulássorozatba illeszkedik, a huszadik századi nagy regények sorába, és ennek nem mond ellent az sem, hogy az **Ulysses** jóval túlnő a regénytörténeti hely érdekességén. Ám amit oly előszeretettel emlegettek vele kapcsolatban, hogy szinte már közhellyé vált, s amit egyetlen irodalomtörténeti kézikönyv sem mulasztott el megemlíteni, vagyis hogy cselekményének ideje egyetlen nap huszonnégy óráját fogja át, nem volt igaz. Leopold Bloom dublini nagy utazása ugyanis nem éjfélről éjfélig, hanem reggel nyolc órától másnap hajnali négyig tart. Miért

mondják úgy, ha nem úgy van, hanem másként? A regény oly körületekintően, semmi máshoz nem hasonlítható aprólékossággal, mégis reménytelennek látszó hiányokkal leírt napja 1904. június 16-án a reggeli órákban kezdődik, és másnap hajnalban fejeződik be. Majdnem két évtized távlatából 1904. június tizenhatodika afféle szerelmi vallomás, házassági ajándék Joyce részéről, aki valóságos életében ezen a napon ismerkedett meg későbbi feleségével, Nora Barnacle-lel.

A történet számomra mégsem itt, hanem valamivel előbb kezdődik el; amit tudok az *Ulysses*ről, néhány héttel később elejét vevő és majd csak évek múlva kiteljesedő tudás: nem utolsó sorban egy féléves egyetemi szemináriumnak köszönhetően, amelynek tárgya talán legnagyobb mértékben tanárom vezetésével a regény legelső lapja volt. A kitüntetett napra és a regényre még ez előtt Esterházy Péter fehér könyvsorozata irányította rá a figyelmemet, amelyben gyakran fordul elő a kérdéses dátum. Az ember gyanakvó, vagy legalábbis bizonytalan, ha időpontokról van szó. Szerettem volna utánanézni ennek a napnak, szerettem volna megtudni, hogy *tényleg* június tizenhatodika-e az *Ulysses* napja. A regényt akkor még nem olvastam, az idő pedig sürgetett: egy elmélet várt azonnali igazolásra, egy elmélet, amelynek csak az egyik pillére volt meg biztosan, és a másik is látszott már, de a bizonyítás, a másik pillér megerősítése hátra volt még. Ezért a magyar kiadáshoz fordultam segítségért: lássuk, mit írnak erről a napról azok, akik magyarul közreadták a könyvet. Amikor ez a kérdés egyáltalán felmerült, még csak a Szentkuthy-féle fordítás első, 1974-es kiadása volt hozzáférhető. Legnagyobb meglepetésemre nemhogy nem sokat segített, egyenesen megcáfolta korábbi ismereteimet: a könyv hátsó, emlékeztetesen kék borítóján szereplő sárga színű rövid eligazító szöveg arról tájékoztató, hogy az *Ulysses* napja 1904. *május* tizenhatodika. Akkor belenyugodtam ebbe, tévedésnek gondoltam, amely mindannyiunk-

kal előfordul, és amelynek – a kérdéses időpontnak másutt is utánajárva – nem hittem, és ezt alighanem jól tettem. (A Szentkuthy-fordítás második, javított kiadása két esztendővel e közteték után, 1986-ban jelent meg. Megdöbbenve láttam, hogy ez a kötet sem járt szerencsésebben, mint elődje. Fűlszövegének és utószavának írója egyaránt következetesen 1904. július 16-át nevezte meg a regény világnapjaként.)

Semmiféle különösebb jelentőséget nem tulajdonítottam a plusz-mínusz egy hónapnak, 1984 nyarán, amikor még csak májusról volt tudomásom, különösen nem, a filológia tudománya hatalmas, a dologról, ahogy említettem, lehetett más helyről is informálódni, például az 1974-es kiadás utószavából. Megnyugodtam, hogy ez a június 16. és az a másik, az Esterházy Péter **Bevezetés a szépirodalomba** című sorozatában gyakran feltűnő mégis ugyanaz. A második június tizenhatodika, Esterházyé számomra logikusan következett az elsőből, Joyce-éből; meggyőztem magam, meggyőztem másokat is, megalkothatónak látszott a teória köré a szalonképes tudományos kontextus, ami egyúttal bővebb magyarázatként is szolgált. Ettől nyugalom töltött el, öröm, hogy a világ végül is megoldható. A **Kis Magyar Pornográfiában** a dátum közelében fellelhető szó, a „Féltem” némi gyanút ébresztett ugyan bennem, ezért kerestem még, amit keresni lehetett: megtudtam például, hogy 1949-ben az újságok éppen ezen a napon, június 16-án tették közzé Rajk László és társai letartóztatásának hírért, illetve az ellenük szóló vádiratot. Naplókat, emlékiratokat és történeti kronológiákat lapoztam át, hogy újabb és újabb bizonyosságot szerezsek, hogy meggyőződjek róla, ez a nap nem olyan, mint a többi. Az érzésem, ez tény, mindvégig megmaradt, hogy valami történt itt, amiről nem tudok; valami történt, amit nem ismerek, és amit más ismerhet. Így hát nem vagyok egészen a körön belül – bár lehet, hogy nincs is kör. Rosszérzésemet annak tulajdonítottam, hogy több évszázad minden június ti-

zenhatodikájának belátására úgyszincs idő; ha meg van, az már maga a teljes élet.

Június 16-ról sokat tudtam, ez utóbb mégis kevésnek bizonyult.

Az életem eseményei nyilván nem véletlenül úgy alakultak, hogy a fehér könyvsorozattól és az **Ulysses**től kezdve erre a napra – szemben az általam tanulmányozott magán- és köztörténeti dokumentumokból kihámozható következtetéssel – sorozatosan mindig valami jelentőségteljes dolog esett. Erre figyeltem is, ugyanúgy, minthá a születésnapomról lett volna szó. Június tizenhatodikából rituális nap lett, amelyen hol ünnepélyes, hol emlékezetes dolgok, kicsik és nagyok történtek meg velem: közülük ide most az a sorso-mat és pályafutásomat jelentősen igazán nem befolyásoló esemény tartozik, hogy 1987-ben szándékosan éppen ezen a napon vettem meg az **Ulysses** második kiadását. A könyvvásárlás nem változtatta meg *életemet*, de a rituálé része volt. Ami az egymást követő június 16-ákon velem történt, mégis úgy történt, hogy az a benyomásom támadhatott: ünnep ez, hiszen az irodalom alakítja az életet, és nem fordítva, mint ahogy az a hétköznapokon történni szokott.

Milyen az idő június tizenhatodikán? Június tizenhatodika, mióta figyelem, rendszerint csöndes, nyugalmas, koranyári nap, minden évben békés és jótékony napsütéssel, zavaró felhők és fölösleges eső nélkül, még jóval a kánikulai meleg és a nyári szabadságolások előtt. Ez a nap őrzi, magába foglalja még a májusvégi tavasz frissességét, de már benne van a nyár ígérete is, nemcsak meteorológiai értelemben. Az utcákon ilyenkor, úgy tűnik, kevesebb az ember, mint az év nagyobbik részében, de még elegendő ahhoz, hogy ne érezzük magunkat túlságosan egyedül; és ez a kevesebb ember is – velünk együtt – előtte van mindannak, amit a nyár és az év második fele hoz majd; előtte az időnek, ami még nem látható. Az a nyáreleji nap, amit a június tizen-

hatodika névvel különítünk el a többitől, éppen nyugalma miatt ragadható meg nehezen.

Egyszer nekiültem, hogy összefoglaljam mindazt, amit június tizenhatodikáról tudok. Jegyzeteim voltak külön-különféle írókról, festőkről, zenészekről, a történelem kisebb és nagyobb szereplőiről: az évek során ki mit csinált aznap. (Többnyire semmit.)

Valami azonban, ami nálam nagyobb volt, közbeavatkozott, félbeszakította a jegyzetelést, és elsodorta ezt a tervemet. Most már tudom, akkor segített az idő rajtam, mert ha a dolgozat elkészül, nevetségesen csonka maradt volna, és csonkasága akaratlanul is a hazugság színezetében tűnt volna föl: akkoriban, amikor a szintetizáló mű alapozásához fogtam, Nagy Imre és társai kivégzésének időpontjáról semmit nem tudtam. A Pere Lachaise-beli temetés is messze volt még.

Az évek során hozzászoktattak bennünket a hazugság hol kifinomultabb, hol durvább változataihoz. A hazudozás néha nagy tételben folyt, gyakrabban egészen kicsiben. Nem mi szoktunk hozzá, nem a mi belátásunkon, elfogadásunkon múlt, hanem ránk kényszerítették és behálózott bennünket. Így élünk most is: errefelé az emberek azt hiszik, hogy felismerik a hazugságot, bármilyen álarcban jelentkezik előttük. Tapasztalataik nemcsak ezt a képességet fejlesztették ki az itt élőkben, hanem gyanakvóvá tették a vétlen tévedéssel, a tévedés nélküli cselekedetekkel és a hanyagsággal szemben is. A képesség, a felismerésre való hajlam nem morális tőke: kevés kivétellel mindenki hazudott és hazudik. És sokszor még ez a fajta deformált óvatosság sem elég, mert időről-időre bebizonyosodik, hogy minden szörnyűség-nél van nagyobb (és nem nyújt vigaszt, hogy mindegyiknél van kisebb szörnyűség is). Ezt jól tudjuk, mégis mindig váratlanul ér, ha a gyalázat elénk kerül vagy eléje kerülünk. Az általános észrevételtől visszatérve a konkrét példához, június tizenhatodikához: csakis ezzel, a hazugság természetrajzá-

val és a belőle következő felfokozott érzékenységgel magyarázható, hogy a nagynak igazán nem nevezhető szörnyűség, a két magyar **Ulysses** napjának elírása hirtelen gyanúsá válik. Ami normális körülmények között nehezen képzelhető el (bárhogy is legyen, akár véletlen tévedés, akár szándékos rontás), óhatatlanul beleérthető ebbe a helyzetbe ezután; elenyészően csekély rosszhiszeműség sem kell hozzá, hogy ne értsük így a megismétlődő hibát. A felhatalmazás, az esély megvan rá: ezt éppen az idő, a hazugságban eltöltött és egyre szaporodó évek száma engedi meg. Mert nehezen hihető, hogy ez történt, teljességgel sajnós mégsem zárható ki, hogy a hazugság korlátozódhat az ilyen jelentéktelen egybeesésekre is: a szörnyű nap, a fájdalom, a rettegés ki tudja hanyadik kezdete elmoshatja, megváltoztathatja, kitörölheti az emlékezetből a tőle teljesen független és közömbös, ártalmatlan és tisztán irodalmi dátumot. Ötvennégy év és *legalább* egy világ van közöttük. Bűntény nem történt, ha úgy veszem, ez az egész egy darab a **Les petits riens** című sorozatból; csakhogy a kis semmiségekből áll a nagy fontosság, és ha minden feltételezés igaz itt, márpedig úgy látszik, hogy igaz, akkor mégiscsak a hétköznapiak győznek, *ünnap nincsen*, és az irodalom van alárendelve az életnek.

Könnyen belátható: ez is az idő. Napról napra növekszik, de olyan hatalmas soha nem lesz, hogy végül valamilyen igazságot ne szolgáltatasson. Mégsem enged mindent eltörölni: mindig meghagy valamit, ami így vagy úgy felidézhető, birodalmából visszahozható. Felejt ugyan és megbocsát, mégis segít fényt deríteni az emberi gyengeségre.

(*Allegro vivace – tréfa*) A második visszalapozás, még ha blaszfémiának tűnik is ez, Kosztolányinak köszönhető. Az idő hatalmának tüzetesebb szemrevételezésekor hozzá folyamodom: a példa személyreszabottsága abból ered, hogy ahányszor csak az időnek a következőkben részletezett természetete eszembe jut, fantáziámban azonnal Kosztolányi

alakja merül fel. Ez a fajta személyesség, belátom, vitatható, közelebbi magyarázatot mégsem tudok adni rá, annyira kézenfekvő. Kosztolányi is azok közé az emberek közé tartozott, akik világéletükben nagyon élénken érdeklődtek a technikai újítások iránt; az ő esetében ez az érdeklődés a fennmaradt dokumentumokból is kimutatható. Élénkebb volt a figyelve a világban megjelenő új iránt, mint költő kortársaié; talán csak Karinthy vehette vele fel e tekintetben a versenyt. Kosztolányi messzemenően és rokonszenvesen kulináris lény volt; ezt a több nyelven olvasó-társalgó, a PEN-klub különböző kongresszusaira eljáró, azokon a nyilván kellő szellemességgel elkészített ételek, a kompatibilis italok elfogyasztását és egy-egy nevezetes író-társ meginterjúvolását soha el nem mulasztó világfiú láthatóan két dolog érdekelt a legjobban. Végző soron értékelhetjük úgy, hogy ez az érdeklődés az irodalomra, egy magasabb rendű morálra és életmintára irányult, ám nem a látszat, a találékonysággal feltöltött fogások és az európai híró író-társak ügyes-bajos dolgainak oldaláról, hanem a nők és a technikai haladás felől. Kosztolányi az irodalomra figyelt, de ezt nem a fenségesebb oldalról tette, hanem az alantasabbról. A férfiúi életnek e két jelentős és más egyébbel valóban kevéssé összehasonlítható területét, a szépasszonyokat és a technikai vívmányokat 1933–34-ből származó **Naplójában** helyenként meglepő frivolitással egyeztette is egymással; hatásos teóriát építve a kettő kombinációja köré.

Nem kétséges, hogy a huszadik század második-harmadik évtizede az emberi életet könnyebbé és egyszerűbben élhetővé tévő újdonságok terén több eredménnyel dicsekedhet, mint bármelyik évtized az előzőek közül. Ezekben az években a városkép és a polgári élet egyaránt nagyot változott: kint is, az utcán, és bent is, az otthonokban olyan újdonságok nyertek teret, amelyekkel az előző korok emberre nem rendelkezhetett még. Volt már autó, villamos, autóbusz, földalatti, kétfedelű repülőgép, rádió, gramofon, elekt-

romos áram, villanyvilágítás, villanymotor, telefon (K. D. közlése szerint lombokkal lehetett telefonni), karóra, és sok más technikai felfedezés, amelyek nem pusztán a kevesek furcsállkodást kiváltó osztályrészei lehettek többé, hanem egyre inkább funkcionálissá váló, a mindennapokat segítő és mindenütt honos használati tárgyak. Bennünk, több mint fél évszázaddal később élkben e felsorolás mégis inkább szánakozó, vagy a réginek szóló megbocsájtó mosolyt, jobb esetben is csak az elmúlnak kijáró figyelmet kelt, mint valódi elismerést. Még akkor is, ha elődeink vágyakozása, megmosolyogtató, ám láthatóan nem reménytelen ambíciói híján minden valószínűséggel nélkülöznénk saját tárgyainkat, melyek ezt a fölényt megengedik, és legjobb esetben is csak annál a felsorolásnál tartanánk, nem előrébb. Tételezzük fel, hogy Kosztolányi (és itt valóban megnevezhetném bármelyik, akár kevésbé neves kortársát is) valamilyen nem létező eszköz segítségével a mi korunkba kerül: nem lenne semmi kivetnivaló abban, ha e képtelen látogatás megviselné. A finom úriember, a saját korában otthonosan mozgó költő meglepődne azon, mi mindennel bővült az akkor oly nagy-szerűnek tudott lista, s e lista tételei is mennyit változtak időközben. Ha valamilyen rejtélyes módon egyetlen napra, reggel nyolctól másnap hajnali négyig közénk kerülne, azt hiszem, félelmet érezne inkább, mint felszabadult és lelkesedéssel társuló örömet. Félelme a helyzetre vonatkozna, amittől nem lenne módja egy pillantra sem eltekinteni: az foglalkoztatná, hogy az a bizonyos egyetlen nap, az idő, amit engedtünk neki, minél gyorsabban teljen már végre el. Félelmet alighanem növelné, hogy ugyanazokat az emberi arckokat, ugyanazokat az emberi gesztusokat látná maga körül, s ezek nagyjából ugyanazokban az öltözetekben mutatkoznának előtte, mint ahogy az számára előző életéből is ismerős: ezek vajmi keveset, a legkevesebbet változtak azóta is. Mindennél biztosabb azonban, hogy legszívesebben mégis visszavágyna abba az időbe, amelyből kilépett már egyszer, és amelyből a képzeletbeli kirándulás kedvéért annyira ke-

gyetlenül kiragadtuk. *Látná, de nem értené*, hogy hogyan fordított a világon az idő.

Az időutazás, az emberi elme örök utópiája oda és vissza is lejátszható, végső soron azonban értelmetlen játék. Értelmetlensége abból fakad, hogy valóságosan csupán egyetlen irányban működtethető: *visszafelé*. Előre, a jövő felé sem kockázata, sem realitása nincsen. Utódaink előtt ugyanúgy tűnünk majd fel, még ha ennek nem is ugyanazok lesznek a közelebbi okai, mint előttünk Kosztolányi, aki a diódás rádióban szinte gyermeki örömét lelte.

Az idő: nem megfordítható. Van egy ismerősöm, aki leveleit a „*Kedves társam az időben*” megszólítással szokta kezdeni; én ezt a megszólítást mindig is modorosságnak éreztem, felesleges jópofaságnak, aminek – úgy hittem – több köze van a rejtekezéshez, mint a valódi őszinteséghez; szóhasználat, amely inkább a gúnyt, a kifordítást választja, ahelyett, hogy azt a szertartásos, *valóban* kiüresedett és formálissá lett komolyságot mutatná, amellyel egy levél írója mégis megtiszteli azt, akihez ezen a módon fordul. Be kell látnom, hogy a kérdés megítélésében súlyosan tévedtem. Mi, ugyanabban az időben élők, mindannyian *valóban* társak vagyunk az időben. A furcsa megszólítás nem képmutató vagy maszk, hanem mélyértelmű bölcsesség. Társak vagyunk az időben, kiválasztottak, akiket örökre megjelöl, hogy halott emberek sokasága előtt, s a még meg nem születettek légiója követ. Ismeretlenek, nem-társak vesznek körül bennünket mindkét irányból, s ezek soha nem lehetnek velünk egyenrangúak – igaz, mi sem lehetünk egyenrangúak velük. A mögöttünk jövők soha nem tudhatják ugyanazt, amit mi tudunk, jöllehet, ők több tudással fognak rendelkezni, mint mi. Ugyanúgy, ahogy mi magunk is legfeljebb egy mesterséges, egy minket jobb híján megelégedéssel eltöltő aktus segítségével hajolhatunk *vissza* az előttünk járókhoz. Előre, a jövő felé itt lehetetlen *hajolni*. A mesterséges eszköz, amely a visszatekintéshez felhasználható, a művészet;

a legfőbb és legpontosabb módszer annak megfigyelésére, hogy hogyan is élt néhány elődünk.

Apám és férjem is híres zeneszerzők voltak, mégsem szerették egymást.

A művészetből, amely megőrzi az idő ellenében és meg is mutatja nekünk azt, hogyan élt egyik vagy másik elődünk, következtetéseket vonhatunk le arra nézve, hogyan is éltek *általában* elődeink. Ebbéli pontossága, az egyénekre vonatkozó, szintetizálható lélektani tudás és ennek egybegyűjtése, amely végeredményben egy virtuális közösséget, egy ilyen formában soha sehol meg nem található társadalmat rajzol ki, előbbre való minden történeti jellegű feljegyzésnél, bármilyen hűséggel rendelkezék az a való világ iránt. A művészetben mindig alkotó és befogadó fantáziájának közös működésére van szükség; a fantázia teremtményei ugyanis mi magunk vagyunk. Mehetnénk a jövő felé is, de onnan nincsen híradás. Elődeink önarcképe viszont előhívja a hiábavaló visszavágyódást a múltba, amit súlyosbít, hogy többnyire halott zeneszerzők műveit hallgatjuk, halott írók-költők-filozófusok írásait olvassuk, halott festők, szobrászok munkáit szemléljük, ha erre lehetőségünk nyílik. Halott emberekét, akik nekünk nem társaink. A mai, a modern, a velünk egyidejű ebben a szemlélődésben-figyelemben tulajdonképpen csak jelentéktelen szerepet tölt be; hiába élünk a mában, a régi, a múlt, az idő oly nagy súllyal nehezedik ránk, és olyan nagynak mutatkozik a *most*hoz képest, hogy nehezen is térhetnénk ki vonzása elől. E vonzás azzal a hamis tudattal is párosul – és így még ellenállhatatlanabb lesz –, hogy a múltban megtalálhatjuk mindarra a magyarázatot, ami a jelenben történik velünk, és esetleg érthetetlennek látszik előttünk. A jelen a múltból ered, a jövő pedig nem képzelhető el nélkülünk és az elődeink nélkül; de számunkra ebből csak az a következtetés marad, hogy ott, akkor, abban a jövőben mindezzel nem a mi társaink törődnek majd. A mi társaink az időben *onnan* nézve itt vannak, velünk együtt felfedezésre

váró kövületként, emlékként a tovaszállt és még tovább terebélyesedett időből.

(A hiány) Befejezésül azt a történetet szeretném megosztani az olvasóval, illetve arról a történetről szeretnék beszámolni neki, amely elmondja, hogy ezen a helyen miért azt találja, amit talál, és hogy mi az oka annak, hogy nem az a szöveg olvasható itt, amit eredetileg ide, az időről szóló értekezés helyére terveztem.

A leleplező történet, azt hiszem, minden eddiginél látványosabban és szorosabban függ össze az idővel. Vérre menő visszalapozás.

Ha ugyanis nem szól közbe az idő, e helyen a következő bekezdés szerepelt volna: „Esterházy Péter újabb művei nem csupán a töprengés lehetőségével ajándékozzák meg olvasójukat, hanem minden egyes alkalommal újra végig gondoltatják vele az irodalomról alkotott véleményét. Az író tudása kelti életre az olvasóét. Mindemellett az Esterházy-írás nehéz olvasmány: némelyik látszólag szórakoztató, valójában időt és energiát igényel, többszöri újraolvasást, tördést. Az eredmény nem ritkán mindössze az a felismerés, hogy bár sok bennük a közös vonás, mégis, lényegében egyik Esterházy-mű sem hasonlít a másikra. Közismert a **Termelési-regény**nek az a kitétele, mely szerint a mester – csakúgy, mint Joyce – 300 évnyi munkát ad a kritikusoknak. 'Mert hát az utalások, ollózások, ezek felderítése...' – olvasható a könyv 167. oldalán. A **Bevezetés a szépirodalomba** című sorozat, és a hozzá térben és időben egyaránt kapcsolódó kisebb-nagyobb írások – melyek közül jónéhány előbb vagy utóbb kötetként a sorozat részévé válik, s így egymáshoz való viszonyuk hasonló a külvilág és a **Termelési-regény** viszonyához, ahol szintén *minden* 'irodalommá' lesz – tehát mind egy-egy tekintélyesebb részt foglalnak le ebből a megelőlegezett háromszáz évből. Ha semmi más, ez a tö-

rekvés gesztusként mindenképpen összekötné az életmű eddigi darabjait.” Ez a bekezdés abból az írásból való, amely néhány oldallal ezelőtt, más összefüggésben, az **Ulysses**-nap kapcsán megemlítődött már, s amely annak idején a kereszttségben egy kissé hosszadalmas Ottlik-idézetet kapott címeként, az **Iskola a határon** egyik nevezetes mondatát, amely így hangzik: „RÉGES – RÉG NEM AZÉRT IDÉZTÜK, HA IDÉZTÜK, HOGY NEVESSÜNK, HANEM AZ ELLENÁLLÓ, TITKOS HATALMA MIATT”. A mondatból lett cím és az idézett bekezdés is része volt annak a tanulmánynak, amelynek nagyobbik hányadát 1984 június-júliusában írtam, szeptemberben fejeztem be, és amely szándéka és alcíme szerint bevezetés lett volna Esterházy Péter fehér sorozatának idézeteibe.

A történet két szálon fut, közülük az egyik szál személyes, e sorok írójára tartozik főként; a másik, mivelhogy megírása után egy bő félévvel a dolgozat napvilágot látott, valamiképpen a közre is. A magán- és a köztörténet szükségszerűen különválva kezdődik, helyenként azonban óhatatlanul találkozik, röviden hadd avassam hát be az olvasót a személyes történet részleteibe is.

Soha azóta nem ismétlődött meg velem az, ami akkor történt: soha nem szerettem annyira pepecselni egy írással, mint ezzel. A munkát, utólag látom, két nagy részre lehetett felosztani, még ha ez a két rész akkor nem is különült el élesen egymástól: az anyaggyűjtésre és a tulajdonképpeni manuális tevékenységre, a leírásra. Különösebb érzelmesség nélkül mondhatom, hogy mindkét fázis (az élvezetesebb és a küzdelmesebb, és fordítva) boldogságomra és épülésemre szolgált. Alkalmam, lehetőségem is volt rá, egy majdnem teljes nyár; semmiféle korlát, ígéret vagy határidő nem szorított, semmiféle várákozás nem övezte ezt a munkát, senki nem tudott sem róla, sem rólam. Kezdetben azt gondoltam, hogy csak a Pilinszky-idézetekről fogok írni, pontosabban közülük is csak az egyikről, a **Két arckép** című vers **Brontë**

alcímű szakaszáról, amelynek sorai változatlanul kerültek bele a **Fuharosok** szövegébe. A világ azonban a munka megkezdése után hamarosan és kissé számomra is váratlanul kitágult: bebizonyosodott, hogy lehetetlen megállni csupán Pilinszky-nél és a **Fuharosok**nál. A Pilinszky-verseket végigolvasva a fehér sorozat többi kötete is lassanként az anyaggyűjtés körébe került, aztán a kisebb, kötetben akkor még meg nem jelent írások is. Újabb és újabb egyezéseket vettem észre, ráadásul rá kellett jönnöm, hogy egy szűkebb körön belül ezek az egyezések sehová sem vezetnek, vagy nagyon kis haszonnal járnak. Az Esterházy-írások végén, nem a kezdetektől fogva ugyan, de akkor már többször is szerepelt „A fenti szövegben szószerinti vagy torzított formában...”-kezdetű formula, nekiálltam tehát ezeknek a listáknak, és ami néhány hónapon belül hozzáférhető volt, és eredménnyel is kecsegtetett, azt végigolvastam. Belebonyolódtam az idézetek keresésébe és önidézetek százaira akadtam rá. Néha gátat vetettek a korlátaim. Esterházy kútfőként megjelölte például a **Népszabaságot** is, az évfolyamok átboogarászásának mégsem álltam neki. Elég volt az, ami akkori-ban egy-egy napra jutott, és sejthettem, hogy mire gondol. Túlzás nélkül állíthatom, hogy ha ismerek valamit a huszadik század modernebb (értsd: hatvanas-hetvenes évek) világirodalmából, akkor azt nem a mindenkori iskolai kötelező olvasmányok listájának, vagy az ezek nyomában fellépő szigornak köszönhettem, hanem annak az önként magamra mért penitenciának, amit a formulákban megadott névsorok végül is jelentettek. Létrejött egy képtelen imperatívusz, amit felfoghattam úgy is, hogy amit az író ír (idéző), jószándékú tanács és kérlelhetetlen parancs: ezt kell elolvasnod ezután. A nyomában haladtam, és sosem értem utol. Az idézetek utáni nyomozás az idővel való grandiózus játéknak is tetszett: minden idézet az időben visszafelé haladva nyerte el valóságos értelmét, azt hiszem, nemcsak előttem, az ideális olvasó előtt. Kisebb és nagyobb sikerek értek. (Jaj, mama, nézd, hát ez a mondat már megint nem igaz; mindegyik megtalált

idézet *nagyon nagy* siker volt.) Ugyanígy kudarcok is bőven kísérték a dolgozat világrajöttét. Legemlékezetesebb közülük az elsőként a *Függő* lapjain szereplő gyönyörű Camus-mondat volt („kemény éjszaka borult fölé, ahogy most is, a szélséperte és szélcsiszolta égbolton tiszta csillagok ragyogtak, s egy villódzó távoli fény pillanatonként tovatűnő hamut kevert belé; a szellő fűszer és kő szagát hozta, néhány utcával arrébb, mintha egy autó siklanék hosszan a nedves útesten, elsuhan, és nyomában távolból jövő zavaros kiáltások törnek meg a csendet, ...aztán teljes súlyával visszahull rá a csönd, mely égbolt és csillag”); erre vadásztam a legelzántabbban, ismerőst-ismeretlent leszólítva, nyilatkozzék, szerinte honnan való. Kigondoltam ugyanis egy nagyon kedvező koncepciót, amelyben egy fölényes félmondat erejéig szükség lett volna az eredeti helyre. A **Feleségem története** egészen biztosan emiatt az idézet miatt falatott fel, akkor már másodszorra. De hogy ez Camus-tól való, azt csak a nagy könyv megjelenése után tudtam meg, a legmegbízhatóbb helyről, magától az írótól, aki a vaskos kötetben közölt *Függő*-ben megadta az eredeti locusokat.

Húszezer oldal és töménytelen idő egyetlen mondatért, amiből jó esetben is csak egy tárgyilagos mellékmondat, három másodperc lett volna végül.

A mű az okos dolgok tanulmányozása, és szakszerű idézése után tekintélyes jegyzetapparátussal és szigorúan a többes szám első személyben megírva végül is lezárult, nem azért, mert már tökéletes volt, hanem mert – mint ahogy erről ennek az írásnak az elején írtam – éreztem, hogy valahol mégis határt kell szabnom neki. Megjelenése után learatta a neki elrendelt és learatható babérokat, amelyek túl nagyméretűek nem, mégis értékesek (= ízletesek) voltak. Egy darabig nyugtalanított még (néhanapján felfedeztem egy-egy újabb idézetet, amiről addig nem tudtam; de ezen már nem segíthetett a hiúság sem), aztán lassanként elfelejtettem; nem azt, hogy megírtam, nem is a megtalált idézeteket, és

nem magát a problémát, hanem azt, hogy mit és hogyan is írtam benne. A szakszerű tudományos írás kritériuma állítólag az, hogy tartalmát egyetlen mondatban össze lehet foglalni; erre az egyetlen mondatra emlékeztem, megvolt, és ez megnyugtató.

Megkezdődött a dolgozat köztörténete.

1981-ben, 1982-ben, 1983-ban, 1984-ben és még néhány rövid évig – erről, úgy tapasztalom, hajlamos újabban az irodalmi közvélemény elfelejtkezni – az Esterházy-féle idézéstechnika nagyon erősen benne volt a levegőben, hogy e kedvelt aviatikai hasonlathoz folyamodom. 1979, a **Termelési-regény** megjelenésének éve sem volt még messze, és akkor még emlékezni lehetett rá, hogy a könyv valóban méltó és értő tudósi és nem tudósi fogadtatásban részesült. Az idézet mint irodalmi eljárás egyáltalán nem volt újnak vagy eredetinek nevezhető akkor sem, hiszen kétezres éves hagyományra tekinthetett vissza. Az idézés és az idézetek jelentőségére mégis egyetlen író munkája révén derült a dolgot a maga fontosságában megvilágító fény, holott az eljárást mellette mások, itthon is kedvvel alkalmazták. Volt idő, amikor ezek az idézetek, melyeket szokás ma, nem egészen fél évtizeddel térhódításuk után egy kézlegyintéssel elintézni, nagyon élénk érdeklődést keltettek; ez egybeesett azzal az idővel, mikor Esterházy művéről jelesebbnél jelesebb férfiak nyilatkoztak lelkesült elismeréssel.

Ehhez képest most csönd van. Gyász. Pedig mindenki él.

Furcsállom, hogy a nagy hangzavarban ma (most éppen) itt van csönd, de a változást sokatmodónak tartom. Ráirányítja a figyelmet arra, hogy az eddig megjelent Esterházy-műveknek – kiválóságukon túl – nem irodalomtörténeti, irodalomelméleti, szociológiai vagy politikai vonatkozásai kölcsönzik a legfőbb érdekességet, hanem konkrétabb vagy általában vett recepciójuk, e recepció leírható története,

ami egyúttal magába foglalja a nála nagyobb jelentőségűnek látszó területeket: történeti helyét, és azt, hogy ez a néhány könyv gyökeresen átformálta az itthoni elméleti gondolkodást, az irodalom és a teória egymáshoz való generális viszonyát, és részben még a legkonzervatívabb intézményt, az iskolát is. A recepció része továbbá, hogy ha nem találtunk szavakat, Esterházyhoz fordultunk; az egy főre eső alany-állítmány/nép-nemzet-egyeztetés és e négy tényező egymáshoz méricskélése az ő munkálkodása révén emelkedett olyan tekintélyesre. Kétségtelen tény, hogy az az irodalmi környezet, amelyben a **Bevezetés a szépirodalomba** című sorozat előbb kötetenként, folyamatosan, majd 1986-ban egyetlen nagy könyvvé összeállítva megjelent, éppen e megjelenés után nem sokkal gyökeresen átalakult. Az is megkerülhetetlen tény, hogy ez az irodalmi környezet teret és olvasókat veszített, „csökkent a presztízse” vagy mije, nem is tudom hirtelen. Úgy tűnik, és ez talán igaz is, változás történt az irodalmi formák terén; a nyolcvanas évek utolsó harmadában a regény helyét megint a kispróza, a rövid történet vette át, amely nem novella; nem vonható kétségbe az sem, hogy mindez együtt hatással volt és van magára az irodalomra is. Elfelejteti mégsem szeretném, hogy mindez nem mindig volt így.

Ezért szerettem volna azt a hat évvel ezelőtti dolgozatot az idézésről ideiktatni. Megváltoztatni benne a megváltoztatókat, írni arról, hogy az idézetek hogyan működnek a különálló művekben, és hogyan működnek a nagy könyvben: hogy mi ebben az idő szerepe, ha darabokat enged láttatni a nagy egészből, illetve ha egyben látható a nagy egész. Hogy a részből akkor csak az idézetekből lehetett az egészre következtetni. Szerettem volna újra látni és persze újra megmutatni azt a részt, amelyben a híres Ottlik-nyilatkozat van, és ami arról szól, hogy az idézetek Esterházy Péter munkájában „ugyanazt a szerepet töltik be, amit Ottlik Gézánál a rendre visszatérő hősök, színhely- és motívumegyezté-

sek, amelyekről Ottlik a **Próza** egyik interjújában a következőket mondta: 'Egy nagy költő életműve összefüggő egész – önéletrajzi jellegű: végül is azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek.' Esterházy a különféle idézetekkel ugyanerre a megragadható összefüggésre törekszik". Nem lett volna ellenemre, ha újra szerepelt volna a Pascaltól, a **Gondolatok** 22. és 23. szakaszából való labdás idézet, amely akkori reményeim szerint olyan tökéletesen és minden másnál pontosabban világította meg a vendégszöveg-technika jelentőségét, és ami olyan büszkeséget okozott, hogy ráakadtam, éppen Pascalnál: „Ne mondják, hogy nem mondtam semmi újat; új az anyag elrendezése; a labdajátékosok is ugyanazzal a labdával játszanak, csak éppen az egyik jobban helyezi, mint a másik. Akkor inkább mondják rólam azt, hogy a régi szavakkal éltem (...) A különböző módon elrendezett szavak más-más jelentést vesznek fel, a különböző módon rendezett jelentések pedig különböző módon hatnak.” Vagy az ezekre rímelő idézetet a **Termelési-regényből** újra a papírra másolni: „Minden okos dolgot kigondoltak már; csak meg kell kísérelni megint kigondolni azt.” Szerettem volna kibővíteni azt az írást egy gondolatmenettel arról, hogy Esterházy számára az idézet a másik jó mondatának határtalan tisztelete, ám ez a tisztelet azonnal alárendelődik a birtokbavétel természetes és nagyon emberi vágyának. Szerettem volna megkérdezni, hogy másként gondolható-e el Beethoven és a **Kilencedik szimfónia** negyedik tétele („az emberiség örömmünnepe”), ha a dallamot később felismerjük a jóval jelentéktlenebb **Karfantáziában**, jelentéktelen versezettel? És egyáltalán: a 19. század előtti zeneszerzőket hogyan kell értékelnünk, ha figyelmet fordítunk arra, hogy mániákusan és többnyire léhaságból idéztek saját korábbi műveikből, annyira, hogy már-már ezt kell gondol-

nunk például Händelről, a derék ember végtelenül lusta volt? Hogyan függ mindez össze a romantikus magatartás lehetőségeinek kilövéséről szóló Esterházy-önidézettel? Szerettem volna megemlíteni Kenyeres Zoltán kritikájából a halkés-epizódot és a rá vonatkozó Berzsenyi-átköltést: „Régi dicsőségünk, halkések az éji homályban”; az Akutagava-szövegromlást a szocialista rendszerről. Mindenképpen szerettem volna beleírni a végleges szövegbe a mondatot, hogy Ottó ütött, talált, ötöt.

Mert bármit is töröl el a világból az idő, az idézet mégis idézet marad.

Egy nagy formátlan valamit gondoltam ki, tipográfiaillag is nagyon nagyszabásút, bal oldalon lett volna a régi szöveg, jobb oldalon az új, a kettő vonatkozott volna egymásra, és az egész együtt megmutatta volna, hogy milyen az idő: hogyan szedi darabjaira azt, ami nem is olyan régen még teljes volt. Az alcíme – középen! – az lett volna: **Decompositio**, így, latinosan.

Esterházy, emlékezhetünk rá, fentebb olvasható is, hogy a **Termelési-regényben** a 300 évnyi munkával az időt adta feladatként kritikusaknak. 1984 nyarán ebből a háromszáz évből már csak kettőszázkilencvenöt volt hátra; ha jól számoltam, mára kettőszáznyolcvankilenc maradt. Úgy ítélem meg, ez még mindig tetemes mennyiség, munkára hát, van mit tenni, hadd fogyatkozzanak az ollózások, hadd múljon az idő.

Tapasztalt pályatársak azt állítják, hogy az irodalomról szóló írások nyolc-tíz évnél hosszabb ideig nem tudnak megmérkőzni az idő hatalmával; a dologban járatosabbak azt is tudják, hogy ha egyszer egy értekező írás elkészült, soha többé nem szabad visszatérni hozzá.

Amikor fellapoztam azt az írást, visszalapoztam rá, és beleolvastam a szövegbe, beláttam, hogy megint a tapasztalat, vagyis megint az idő diadalmaskodott. Nem az írás lé-

nyegével volt a baj, nem is a logikájával talán; ezeket még rendbe lehetett volna hozni a jobb oldalon; de a bal oldalon nem maradt volna semmi a szöveg külső – irodalmi és a szakmára vonatkozó – idézetein kívül, melyek most is üdítően frissnek tűntek. De a nyelvét, a mondatait, a fordulatait, a szavait (a nyelvet, amit használtam, a mondataimat, a fordulataimat, a szavaimat) borzalmasan tönkretette az idő; megköpdöste, megtaposta, a sárba tiporta és visszaadta nekem; semmit nem hagyott belőle, ami egykor a sajátom volt, és most is az enyémnek tekinthettem volna.

Ezért nincsen itt.

Eltűnt, elveszett, és csak a beteljesületlenség maradt utána, hogy még azt sem mondhatom el: mindezt egyszer megírtam már pontatlanabban is.

A múltnak vége, ígéret nincs, csak a befejezés.

Pécs, 1990. augusztus 1 – 10.

Csuhai István